

ANETA ŚWIATŁOŃ

SZCZEPAN SZPOTON

UPJPII KRAKÓW

ORCID 0000-0002-2609-256X

OD OSAMOTNIENIA DO OBDAROWANIA. TRUDNOŚCI A ROZWÓJ W NABYWANIU KOMPETENCJI SPOŁECZNYCH DZIECI

Wprowadzenie

„Człowiek jest istotą społeczną pozostającą w relacjach z innymi osobami. W procesie wychowania rozwija się, wzrasta i pracuje, przebywając wśród innych ludzi i pozostając z nimi”¹. Od narodzin dziecko zanurzone w relacjach społecznych kształtuje swoją osobowość, charakter, styl komunikowania, tworzenia więzi i działania.

Najbliższym i pierwotnym środowiskiem społecznym jest rodzina, środowisko lokalne i rówieśnicze z całym kontekstem kulturowym, geograficznym, religijnym, przyrodniczym, politycznym i historycznym, w różnej kolejności i z różnym naciskiem na poszczególne sfery. Trud adaptacji, przystosowania, przyjęcia ról społecznych i uplasowania się w hierarchii społeczeństwa jest częścią ludzkiego życia i niesie ze sobą ciężar, któremu jednostka nie może podołać w pojedynkę. Różne czynniki oddziałują na kształtowanie postaw społecznych, wiele z nich wpływa również na destabilizację i hamowanie rozwoju społecznego człowieka. Konsekwencją tego jest szeroko rozumiane osamotnienie z całą różnorodnością pojęć i odmian, które obrazują przyczyny, symptomy, zachowania i postawy z tego wynikające. Z drugiej strony „dzięki prawidłowo ukształtowanym kompetencjom społecznym jednostka cieszy się właściwą samooceną, opartą na poczuciu własnej wartości, zaufaniu do świata, należycie wykształca umiejętności współżycia, współbycia,

¹ E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2020, s. 151.

dzielenia się sobą ze światem. Kompetencje społeczne stanowią podstawę koegzystencji z innymi ludźmi, dają zadowolenie z bycia istotą społeczną”².

Wychowanie społeczne dokonuje się poprzez codzienne przebywanie z ludźmi, celowe działania edukacyjne, udział w życiu społeczności, a także przynależność do różnych grup, wspólnot i organizacji. Szczególnym czasem rozwoju społecznego jest dzieciństwo i dorastanie. Rozwój kompetencji społecznych dokonuje się przez konkretne działania, inicjatywy, wychodzenie „poza siebie samego”. W postawie empatii i altruizmu uwidaczniają się działania charakterystyczne dla wysoko rozwiniętych umiejętności społecznych, które wyrwają jednostkę z kręgu osamotnienia, by zwrócić ją ku drugiemu człowiekowi.

Celem poniższego studium jest ukazanie postaw, które dynamizują osamotnienie w życiu młodego człowieka, i wskazanie dróg wyjścia, poprzez które kształtują się postawy społeczne w jego życiu.

1. Samotność i poczucie osamotnienia dzieci

Samotność jest złożonym, wielowymiarowym i psychospołecznym doświadczeniem człowieka, występującym pod różną postacią i z różnym nasileniem³. Samotność może wynikać z zaburzeń zachowania i postrzegania świata, jak również z sytuacji i kontekstu społecznego, w którym znajduje się jednostka. Ściśle wiąże się ze stosunkami międzyludzkimi i zachowaniami społecznymi, a także jest sposobem odczytywania i interpretowania społeczeństwa przez poszczególną osobę.

Samotność w kontekście osób dorosłych jest wynikiem problemów i postaw przeniesionych z dzieciństwa lub też decyzją podyktowaną przez realizację wartości wyższych, jakimi są np.: poświęcenie się dla innych, które wymaga ograniczenia kontaktów, działalność zawodowa, artystyczna, wybór powołania, działalność naukowa itp. Samotność dzieci i młodzieży można analizować poprzez trzy aspekty: emocjonalny, społeczny i egzystencjalny. Emocjonalny charakter samotności wynika z negatywnej oceny samego siebie w relacjach społecznych oraz dostrzegania własnej winy za istnienie takiej sytuacji. Dziecko odczuwa w tym czasie wiele negatywnych emocji, takich jak niepokój, złość czy wrogość. Społeczny aspekt poczucia samotności przejawia się tym, że dziecko czuje się zignorowane, lekceważone i niezauważane przez innych. Przyczyny tego faktu mogą być zewnętrzne i rzeczywiste, ale wynikają też z wewnętrznego sposobu odbierania sytuacji, z postrzegania innych

² E. Zawisza, M. Lubińska-Bogacka, *Empatia jako filar rozwoju społecznego dziecka. Różnice w rozwoju kompetencji społecznych u dziewcząt i chłopców* [w:] S. Kowal (red.), *Przygotowanie do wykonywania zawodu nauczyciela: w stronę edukacji spersonalizowanej*, Wydawnictwo internetowe e-bookowo, Będzin 2015, s. 185-198.

³ Por. I. Pufal-Struzik, *Poczucie odmienności i osamotnienia u dzieci zdolnych* [w:] „Psychologiczne Zeszyty Naukowe” (2017) nr 2, s. 56.

przez pryzmat wcześniejszych braków, trudnych przeżyć i lęków. Ostatni aspekt egzystencjalny definiowany jest jako „brak identyfikacji z wartościami, normami i celami życiowymi, brak integracji ze światem”⁴. Za każdym z tych aspektów może stać inna przyczyna, zachowanie, konsekwencja i sposób przeciwdziałania i pomocy dziecku.

Osamotnienie nie jest stanem wybieranym przez dzieci i młodzież w świadomy sposób. Jego przyczyny i przeżywanie najczęściej są uzależnione sytuacją losową, są obrazem rzeczywistości i relacji osoby ze społeczeństwem. Główną rolę grają tu członkowie rodziny dziecka i jego rówieśnicy. „Jeśli w rodzinie dziecko nie doświadcza akceptacji, wsparcia w trudnych chwilach, ciepła czy opiekuńczości dorosłych, a jego więź z rodzicami jest zaburzona, zwykle z trudem zaspokaja potrzeby bezpieczeństwa, miłości, akceptacji, wsparcia i nie rozwija się prawidłowo”⁵. Przyczyna samotności dziecka nastoletniego leży najczęściej w środowisku rówieśniczym, które w tym czasie jest punktem odniesienia i wartościowania dla młodzieży.

1.1. Definicje problemów społecznych

W wielu grupach, wspólnotach, zbiorowościach ludzkich można spotkać osoby stojące na uboczu, mniej angażujące się, czasem wycofane lub odizolowane. W społecznościach dziecięco-młodzieżowych osoby takie określane są mianem introwertyków, dzieci nieśmiałych lub dzieci z problemami społecznymi. Terminologia jest rozległa i często stosowana zamiennie, opisuje przy tym różne doświadczenie i potrzeby dotyczące życia jednostki w społeczeństwie. Przyjrzymy się kilku pojęciom opisującym różnorodność trudności społecznych, prowadzących do osamotnienia i wyobcowania.

Introwertyzm, określany jako zwrócenie się do wewnątrz⁶, dotyczy preferencji osobowościowej, w której jednostka koncentruje się na wewnętrznym świecie myśli, uczuć i wyobrażeń, wybiera mniej intensywne i nieliczne kontakty społeczne, potrzebuje więcej czasu na otworzenie się przed innymi i na innych. „Introwertycy pilnie potrzebują chwil samotności i ciszy, żeby wsłuchać się w siebie samych i odpocząć od wszechobecnego zgiełku i hałasu. Dla introwertyka kontakty społeczne

⁴ Z. Dołęga, *Samotność młodzieży – analiza teoretyczna i studia empiryczne*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2023, s. 22–23.

⁵ I. Pufal-Struzik, *Poczucie odmienności i osamotnienia u dzieci zdolnych*, dz. cyt., s. 57.

⁶ Por. „Introwersja (łac.) – cecha osobowości wyróżniona przez C.G. Junga, oznaczająca ukierunkowanie osobowości «do wewnątrz», skłonność do skupiania się na własnych przeżyciach wewnętrznych przy braku zainteresowania światem zewnętrznym; dla typu osobowościowego introwertyka charakterystyczna jest przewaga myślenia nad działaniem, refleksji nad czynem, duża wrażliwość, wysoki stopień samoświadomości, a zarazem powściągliwość i trudności w kontaktach z innymi ludźmi oraz w przystosowaniu się do otoczenia; przeciwieństwo ekstrawersji”, *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 3: I–Ł, PWN, Warszawa 1996, s. 72.

są przyjemnością tylko wtedy, gdy dotyczą znanych mu ludzi i odbywają się w znanym mu środowisku, poza tym wiążą się z ciężką pracą, [...] nawiązywanie kontaktów jest w najlepszym wypadku podyktowane koniecznością lub poczuciem obowiązku”⁷. Dzieci o cechach introwertycznych wydają się być zamknięte w sobie, zachowawcze, milczące, stroniące od zgiełku, zbiorowości, spotkań towarzyskich. W rzeczywistości mają one bardzo bogate życie wewnętrzne, często malują, czytają, wykazują talenty muzyczne, nawiązują mocne relacje z kilkoma osobami, potrafią uważnie słuchać, są kreatywne w pisaniu⁸. Introwertyzm jest więc stylem funkcjonowania, niesie w sobie bogactwo świata wewnętrznego, ale też trud życia społecznego, ryzyko wyobcowania, jak i zdolność utrzymywania trwałych, bliskich relacji, wybór mniej intensywnych i mniej licznych interakcji społecznych.

Nieśmiałość, czyli złożona cecha osobowości, „przejawiająca się w obniżeniu poziomu działania w obecności innych ludzi, związanego z nieadekwatną antycypacją negatywnej oceny społecznej, która wywołuje lęk oraz nieuzasadnione uczucie wstydu”⁹. Nieśmiałość sprawia, że dzieci z wielką dokładnością i starannością wykonują powierzone im zadania, nie są absorbujące, mają porządek w miejscu pracy i zabawy, nie skupiają na sobie uwagi, uważnie obserwują, czekają na swoją kolej i przejawiają niski poziom aktywności społecznej. Nieśmiałość ma jednak znacznie więcej trudnych aspektów, które stawiają dziecko na skraju samotności. Osoby nieśmiałe mają trudności w nawiązywaniu kontaktów, często nie czują się częścią grupy, nie czują się lubiane. To może powodować poczucie izolacji społecznej, tęsknotę za bliskimi kontaktami z innymi, obniżenie własnej wartości, niezawieranie przyjaźni, itd. Z nieśmiałością może nadejść poczucie samotności, depresja, lęk, niezadowolenie z życia¹⁰.

Wycofanie społeczne jest psychologicznym i społecznym procesem, w którym osoba stopniowo odchodzi od społeczeństwa w odpowiedzi na różne doświadczenia życiowe, stres lub problemy zdrowotne. Osoby wycofane społecznie odczuwają potrzebę lub determinację izolacji, mają trudności z utrzymaniem kontaktów społecznych. Efektem wycofania społecznego może być samotność i alienacja. Termin wycofania społecznego jest łączony i często zamieniany z terminem fobii społecznej lub syndromem hikikomori.

Syndrom hikikomori jest jednym z nowych oblicz wycofania społecznego. Termin *hikikomori* powstał w Japonii trzydzieści lat temu jako nazwa zachowań izolacyjnych młodzieży. Dziś funkcjonuje on w kulturach wysokorozwiniętych i oznacza zachowanie młodych ludzi, którzy „wykazują brak zaangażowania w życie społeczne i zdecydowaną awersję do przebywania w społeczeństwie. Angażują się

⁷ K. Ackermann-Stoletzky, *Introwertyzm. Cicha moc*, Wydawnictwo W drodze, Poznań 2019, s. 8.

⁸ Por. tamże, s. 13.

⁹ J. Siuta, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2015, s. 166.

¹⁰ Por. M. Mróz, *Obraz i wsparcie dziecka nieśmiałego w percepcji nauczycieli edukacji przedszkolnej*, Biblioteka Narodowa, Nowy Dwór Mazowiecki 2019, s. 216–219.

natomiast w dużym stopniu w wirtualne życie, kontaktując się głównie przez telefon oraz komunikatory internetowe, godzinami surfując w sieci czy grając w rozmaite gry. Wszystko to jest dla nich zamiennikiem realnego kontaktu z rówieśnikami, ze społeczeństwem, z rodziną¹¹. Przyczyny tego rodzaju wycofania społecznego są różnorakie, przede wszystkim jednak należy do nich: „roszczeniowa postawa w stosunku do społeczeństwa, wyczerpanie wynikające z nadmiaru obowiązków nakładanych na młodych ludzi przez rodziców, presja związana z przymusem osiągnięcia sukcesu, trudności interpersonalne i konflikty wewnętrzne, nastawienie na dobro grupy wyżej w hierarchii niż dobra jednostki, depresja, zaburzenia osobowości, uzależnienia”¹². Do symptomów hikikomori należą: skrajna izolacja społeczna trwająca co najmniej sześć miesięcy, unikanie kontaktów międzyludzkich, odczuwanie lęków społecznych o znacznym natężeniu, odwrócony rytm dobowy z przewagą aktywności nocnej, przewaga takich aktywności jak gry komputerowe, oglądanie telewizji lub surfowanie w Internecie, zarzucenie działań wymagających bezpośrednich kontaktów międzyludzkich¹³.

Fobia społeczna jest zaburzeniem lękowym, w którym osoba odczuwa intensywny lęk przed oceną, krytyką lub odrzuceniem w kontekście relacji społecznych. Do jej diagnozy wykorzystuje się wywiady kliniczne oraz kwestionariusze oceniające stopień lęku, które wymagają oceny psychologa lub psychiatry. U osób borykających się z fobią społeczną występuje unikanie interakcji, obniżenie jakości funkcjonowania w środowiskach rodzinnych i rówieśniczych, a szczególnie w zbiorowościach ludzkich. Fobia społeczna wiąże się z silnym i uporczywym lękiem przed interakcjami społecznymi, który często prowadzi do unikania sytuacji społecznych lub wchodzenia w relacje z intensywnym dyskomfortem. Ludzie cierpiący na fobię społeczną bardzo obawiają się bycia ocenianymi negatywnie przez innych, unikają sytuacji, w których mogą być w centrum uwagi¹⁴.

Dzieci zagrożone niedostosowaniem społecznym są grupą, która pośrednio stoi na uboczu społeczeństwa ze względu na zachowanie nieakceptowalne społecznie. Izolacja jest najczęściej odpowiedzią środowiska na trudne zachowania poszczególnych jednostek. Niedostosowanie społeczne jest „szczególnym stanem jednostki znajdującej się pod presją rozmaitych czynników środowiskowych, stanem, który powiązany jest układem jej postaw i motywacji, wyrażających się w gotowości do reagowania w sposób niezgodny z zaleceniami i przepisami ról społecznych

¹¹ P. Sarnowski, R. Dominiak, *Wycofanie społeczne w dobie pandemii Covid-19: stary problem – nowe ofiary* [w:] „Kultura i Wychowanie” (2021) nr 1, s. 27.

¹² J. Sztobryn-Giercuskiewicz, P. Stecz, *Hikikomori – współcześni pustelnicy?* [w:] Akademicki Informator Osób Niepełnosprawnych (2018) nr 001(6), Wydawca Biuro ds. Osób Niepełnosprawnych Politechniki Łódzkiej, Łódź 2018, s. 17.

¹³ Por. T. Saitō, *Hikikomori. Adolescence without End*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2013, s. 24–50.

¹⁴ Por. A. Potoczek, *Fobia społeczna – zarys koncepcji zaburzenia*, „Psychiatria Polska” 2005, t. 39, nr 4, s. 630–635.

przypisanych jednostce przez system społeczny”¹⁵. Można wyróżnić cztery źródła przyczyn niedostosowania społecznego: zespół czynników dziedzicznych i wrodzonych, wpływy zewnętrzne, środowiskowe, zmiany charakterologiczne wynikające z chorób układu nerwowego oraz wpływ współdziałania jednostki w kształtowaniu się postawy społeczno-moralnej¹⁶. Dzieci w różny sposób manifestują zachowania uznawane za niezgodne z oczekiwaniami i wytycznymi społeczeństwa, pozostające w konflikcie z pełnionymi rolami, przysparzające problemów samej jednostce, jak też osobom z jej środowiska. Komplikacje te najczęściej mają swoje źródło w rodzinie, szybko uwidaczniają się w różnym zakresie w szerszych środowiskach, w szkole. Tam na ogół dochodzi do sytuacji, w której problem zwielokrotnia się i koreluje z wieloma czynnikami, tworząc wielowymiarową przestrzeń problemową¹⁷. Punktem wyjścia w pracy z dzieckiem zagrożonym niedostosowaniem społecznym jest diagnoza jego umiejętności i zdolności społecznych, a następnie wzmocnienie kompetencji społecznych, które dziecko już posiada. Do najważniejszych umiejętności należą nawiązywanie kontaktów interpersonalnych, w których istotną przeszkodą bywa nieśmiałość oraz obniżona autonomia i samodzielność dzieci zagrożonych niedostosowaniem społecznym¹⁸.

„Pomimo że człowiek jest właściwie uwikłany w sieć licznych relacji i coraz bogatszych form komunikacji, to zarazem jawi się nierzadko jako mocno odizolowany od innych ludzi”¹⁹. W przypadku problemów natury wychowawczej i psychologicznej izolowanie się może mieć charakter przejściowy. Pomoc środowiska, edukacja społeczna, terapia mogą złagodzić lub zniwelować problemy społeczne dzieci. Odrębną grupę w szerokiej tematyce osamotnienia stanowią jednak ludzie, którzy ze względu na uprzedzenia są wykluczani społecznie wbrew własnej woli.

Wykluczenie społeczne to efekt różnego rodzaju uprzedzeń społecznych, wskutek których osoba lub grupa nie może w pełni uczestniczyć w życiu gospodarczym, społecznym, ekonomicznym, przestrzennym lub politycznym wspólnoty, do której należy²⁰. Bariery uczestnictwa w życiu społecznym można podzielić na cztery

¹⁵ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2008, s. 106.

¹⁶ Por. M. Masłowska, G. Aondo-Akaa, *Samodzielność i nieśmiałość młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym w procesie działań teatroterapeutycznych* [w:] „Studia de Cultura” 11 (2019) nr 2, s. 140.

¹⁷ Por. A. Skibicka-Piechna, *Rola i kompetencje nauczyciela w pracy z uczniem niedostosowanym społecznie* [w:] „Społeczeństwo, Edukacja, Język” 16/22 (2022), s. 163.

¹⁸ Por. M. Masłowska, G. Aondo-Akaa, *Samodzielność i nieśmiałość młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym w procesie działań teatroterapeutycznych*, dz. cyt., s. 140.

¹⁹ J. Głębiński, *Formacja osoby w kontekście społecznym. Krytyczna analiza wybranych materiałów dydaktycznych do nauczania religii w gimnazjum i liceum powstałych w Polsce po 2001 roku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2019, s. 45.

²⁰ Por. W. Klimczak, G. Kubiński, E. Sikora-Wiśniewska, *Wykluczenie społeczne w Polsce. Wybrane zagadnienia*, Exante Wydawnictwo Naukowe, Wrocław 2017, s. 13.

typy: strukturalne (np. zamieszkiwanie w określonym miejscu), fizyczne (np. wiek, płeć, rodzaj niepełnosprawności), normatywne (np. uzależnienia, konflikt z prawem), materialne (np. brak środków finansowych, określonych dóbr materialnych). Wykluczenie może dotyczyć takich obszarów jak: konsumpcja, zaangażowanie społeczne, interakcje. „Wskaźnikami wykluczenia są: ubóstwo dochodowe, deprywacja materialna, bezrobocie i izolacja społeczna. Przyjmuje się, że wraz ze wzrostem owych wskaźników rośnie wykluczenie społeczne”²¹. Termin *wykluczenie* najczęściej stosuje się wobec osób lub grup społecznych zepchniętych na margines życia społecznego, ale też wobec instytucji ograniczających szanse pełnego uczestnictwa dla wszystkich chętnych. Przykładem mogą być media, które selektywnie udostępniają czas antenowy wybranym grupom społecznym²².

1.2. Dynamika trudności społecznych dzieci i młodzieży

Trudności społeczne i odczucie osamotnienia dzieci i młodzieży są wynikiem wielu czynników i zmiennych, charakterystycznych dla człowieka żyjącego w danym środowisku, ukształtowanym przez dane pokolenie. Współczesny młody człowiek wychowuje się i kształci w rzeczywistości ciągłych zmian, wielości bodźców, rosnących wymagań i zagrożeń cywilizacyjnych. Badania dokumentują, że wiele problemów i zaburzeń zachowania pojawiających się nie tylko u dzieci i młodzieży, wiąże się z niedostatkiem umiejętności społecznych (np. zachowania agresywne, izolacja, wycofywanie się z kontaktów społecznych, nadmierna uległość)²³. Problemy społeczne związane z osamotnieniem, izolacją, wykluczeniem skutkują osłabieniem więzi, problemami psychicznymi, spadkiem motywacji do podejmowania wyzwań zawodowych, trudnościami w budowaniu rodziny i wychowaniu nowego pokolenia.

Wśród głównych przyczyn rosnącej dynamiki trudności społecznych dzieci i młodzieży należy podkreślić wymiar rodziny. „Rodzina jako środowisko wychowawczo-socjalizacyjne jest rozpatrywana jako źródło wpływów oddziałujących i stymulujących lub hamujących rozwój dziecka, gdyż stanowi podstawowy teren pierwotnych doświadczeń życiowych jednostki, których wpływ na jej losy życiowe jest decydujący i niezastępowalny przez żadne inne oddziaływania. Dlatego rodzinę traktuje się jako główne źródło potencjalnych zaburzeń zachowania, prowadzących do kształtowania się syndromu niedostosowania społecznego”²⁴. Kryzys życia rodzinnego, osłabienie więzi rodzinnych, brak dialogu w małżeństwach, nietrwałość

²¹ T. Zbyrad, *Wykluczenie społeczne a wykluczenie medialne* [w:] „Studia Sociologica” 5 (2013) nr 1, s. 97.

²² Por. tamże, s. 98.

²³ Por. W. Heller, A.M. Janiak, K. Jankowska-Zajączkowska, *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, Wydawca Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2012, s. 10.

²⁴ B. Jankowiak, *Konflikt między rodzicami jako czynnik ryzyka nieprzystosowania dzieci i młodzieży* [w:] „Studia Edukacyjne” (2015) nr 36, s. 166.

związków przekłada się na dynamikę trudności społecznych dzieci, które dorastając, mają trudności w przekazaniu kompetencji społecznych kolejnemu pokoleniu.

W analizie głównych problemów rodzinnych, które mogą zostać rozwiązane działaniami profilaktycznymi, a ich zaniedbanie skutkuje eskalacją trudności społecznych i osamotnienia członków rodziny, wyróżnia się:

- negatywne wzorce kulturowe pokazujące spłycony obraz życia oparty na emocjach, pozbawiony trwałych, ponadczasowych wartości;
- nieumiejętność rozwiązywania konfliktów od najmłodszych lat;
- brak przygotowania do pełnienia ról małżeńskich;
- brak szczegółowej wiedzy dotyczącej małżeństwa oraz instytucji zajmujących się rodziną;
- bieda mieszkaniowa;
- brak wiedzy na temat budowania udanego, długotrwałego związku;
- trudności w znalezieniu informacji na temat wsparcia rodziny;
- brak wsparcia rodziców, w szczególności w pierwszych etapach życia dziecka;
- niepełne kompetencje dotyczące budowania dobrych relacji rodzinnych;
- problemy z budowaniem relacji dzieci – rodzice / rodzice – dzieci;
- niskie zaangażowanie rodziców w życie szkoły / sprawy szkolne;
- nieumiejętność wysłuchiwanie drugiej osoby przejawiająca się przerywaniem w czasie mówienia, domyślaniem się, co powiedziałaaby druga osoba, zamiast pytania i oczekiwania na odpowiedź;
- brak pełnej i przystępnej informacji na temat świadczeń wspierających rodziny²⁵.

Drugim filarem, który wpływa na dynamikę kompetencji społecznych dzieci, młodzieży, jak również ludzi dorosłych, jest udział lub jego brak w życiu środowiska lokalnego, grup, wspólnot, inicjatyw społecznych. Szczególnie ważna i istotna jest edukacja, przynależność do grupy rówieśniczej, wspólnot religijnych, terytorialnych, hobbystycznych, światopoglądowych i innych. Na zjawisko zaniku wspólnoty osób, osłabienia więzi i zagubienia młodego pokolenia w ponowoczesnej rzeczywistości wielokrotnie zwracał uwagę papież Jan Paweł II: „Młodzi ulegają fascynacji tak zwanym społeczeństwem konsumpcyjnym, które zniewala ich i zamyka w kręgu indywidualistycznej, materialistycznej i hedonistycznej interpretacji ludzkiej egzystencji. Jedynym ideałem życiowym staje się wówczas dobrobyt materialny, który trzeba osiągnąć za wszelką cenę i bezwarunkowo. Odrzuca się zatem wszystko to, co wiąże się z ofiarą oraz rezygnuje z trudu poszukiwania wartości duchowo-religijnych i życia zgodnego z nimi. Prymat «być» nad «mieć» zostaje przysłonięty przez wyłączną troskę o rzeczy, co powoduje, że wartość osoby oraz relacji międzyludzkich rozumie się i przeżywa nie według logiki daru i bezinteresowności,

²⁵ Por. K. Kozuchowski, *Ramowa analiza problemów dotyczących małżeństwa i rodziny* [w:] M. Grabowski (red.), *Kryzys rodziny. Diagnoza, rozwiązania, profilaktyka*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019, s. 34–41.

lecz według egoistycznej logiki posiadania, a także instrumentalnego stosunku do drugiego człowieka”²⁶.

Nie tylko w kontekście syndromu hikikomori, ale również w całym procesie nabywania umiejętności społecznych wpływ używania komunikatorów, korzystania z mediów determinuje rozwój, zanik lub przeobrażenia relacji. Komunikatory, szeroko pojęte media społecznościowe mogą wspomagać umiejętności społeczne, jeśli korzystanie z nich odbywa się w odpowiednim stopniu i proporcjach w porównaniu do kontaktów realnych. Wielkie niebezpieczeństwo stanowi fonoholizm, który objawia się tym, że uzależniony odcina się od rodziny, rówieśników, przyjaciół, żeby jak najwięcej czasu spędzać z telefonem. „Świat wirtualny staje się dla niego niemalże tym samym co świat rzeczywisty – jeżeli nie ciekawszym i atrakcyjniejszym, dlatego rezygnuje z wychodzenia z domu, komunikacji bezpośredniej (twarzą w twarz), wspólnych wyjazdów, obcowania z przyrodą”²⁷. Raport Sapient Labs, organizacji zajmującej się badaniem zmian zachodzących w ludzkim mózgu, podaje, że u młodzieży spędzającej dużo czasu ze smartfonem wraz ze wzrostem izolacji społecznej dochodzi również do gwałtownego spadku zdrowia psychicznego²⁸.

Wysokie kompetencje społeczne kształtują się w rodzinie, środowisku życia, edukacji, zdrowych relacjach, w odniesieniu do wartości wyższych, siły autorytetu i zdolności jednostki. Z drugiej strony wiele problemów i zaburzeń zachowania pojawiających się nie tylko u dzieci i młodzieży wiąże się z niedostatkiem umiejętności społecznych (np. zachowania agresywne, izolacja, wycofywanie się z kontaktów społecznych, nadmierna uległość)²⁹. W rozwoju psychicznym niebezpieczeństwo odczuwanej i doświadczanej samotności wiąże się z przeżywaniem negatywnych emocji oraz tłumieniem ich w sobie. Może to skutkować niedojrzałością emocjonalną, wystąpieniem zaburzeń nerwicowych i charakterologicznych, a także chorobami psychosomatycznymi. Na skutek zaburzeń emocjonalnych dochodzi do zaburzeń przystosowania społecznego, objawiających się nadpobudliwością psychoruchową, agresją, buntem, lekceważeniem lub zahamowaniem psychoruchowym³⁰. Koło się zamyka, gdy osoby boją się przyznawać do odczuwanych problemów, spotykają się z brakiem zrozumienia i bagatelizowaniem problemów ze strony innych. Prowadzi to do poczucia osamotnienia i rezygnacji z podejmowania

²⁶ Jan Paweł II, *Adhortacja Pastores dabo vobis*, Watykan 1992, nr 8.

²⁷ Ł. Buksa, *Fonoholizm i profilaktyka uzależnienia od smartfona u dzieci i młodzieży* [w:] „Zeszyty Prasoznawcze” 66 (2023) nr 1, s. 84.

²⁸ IANS, *Smartphone use can hamper mental wellbeing in young adults* [w:] <https://www.the-statesman.com/lifestyle/health/hamper-mental-wellbeing-young1503071993.html/amp> (dostęp 5.06.2024).

²⁹ Por. W. Heller, A.M. Janiak, K. Jankowska-Zajączkowska, *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, dz. cyt., s. 10.

³⁰ Por. I. Pufal-Struzik, *Poczucie odmienności i osamotnienia u dzieci zdolnych*, dz. cyt., s. 57.

różnych działań, które mogłyby przyczynić się do poprawy jakości ich życia i wejścia na drogę rozwoju dojrzałości ludzkiej³¹.

2. Środowiska kształtowania kompetencji społecznych

W procesie wychowania szczególnie ważne jest nabywanie kompetencji społecznych. Umiejętności, dzięki którym człowiek dobrze funkcjonuje w grupie społecznej, staje się dojrzały do budowania więzi, współdziałania, współtworzenia i wychodzenia z własnej przestrzeni ku obdarowywaniu innych, kształtują się przez wiele lat w procesie socjalizacji, wychowania i dojrzewania. Dzieje się to w kontakcie z drugim człowiekiem, jak również z grupą ludzi na zasadzie przenikania i przyswajania zachowań i postaw. Nie można uczyć „drugiego człowieka uczciwości, praworządności, lojalności, wierności ideałom, szacunku dla prawdy czy poszanowania godności osoby ludzkiej, bazując wyłącznie na płaszczyźnie oddziaływania teoretycznego. Potrzebne jest dobre doświadczenie, potrzebny jest dobry wzór, który będzie stanowił punkt odniesienia”³². Dorastanie do dojrzałych postaw społecznych dokonuje się w środowiskach, w których dziecko rodzi się, wychowuje i przebywa.

2.1. Rodzina jako przestrzeń wychowania społecznego

Rodzina jest środowiskiem wychowawczo-socjalizacyjnym, a także źródłem wpływów stymulujących lub hamujących rozwój dziecka, gdyż stanowi fundamentalny teren pierwotnych doświadczeń życiowych. Wpływ rodziny na losy życiowe jest decydujący i niezastępowalny przez żadne inne oddziaływania. Z tego powodu rodzinę traktuje się również jako główne źródło potencjalnych zaburzeń zachowania. W rodzinie dziecko nasiąka jak gąbka wszystkim tym, czym rodzina jest i czym żyje. Píše o tym Jan Paweł II: „Człowiek nie jest stworzony, by żyć samotnie. Rodzi się i dorasta w rodzinie, aby później włączyć się swoją pracą w życie społeczne. Od dnia narodzin jest zatem włączony w różne tradycje, przejmując od nich nie tylko język i formację kulturową, ale także liczne prawdy, w które wierzy niejako instynktownie”³³. Różne zaistniałe dysfunkcje i ograniczenia doświadczeń związanych z kontaktami rodzinnymi mogą prowadzić do powstawania problemów

³¹ Por. A. Popielska, *Psychologiczne skutki izolacji społecznej wynikające z pandemii wirusa Sars-cov-2 wśród młodzieży w wieku ponadpodstawowym* [w:] „Społeczeństwo, Edukacja, Język” t. 16 (2022), s. 253.

³² A. Żukiewicz, *Wprowadzenie do ontologii pracy społecznej. Odniesienia do społeczno-pedagogicznej refleksji Heleny Radlińskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2009, s. 268.

³³ Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, Watykan 1998, nr 31.

natury emocjonalnej i psychicznej. Będą one szczególnie trwałe ze względu na fakt, że podstawowa inicjacja dziecka do funkcjonowania w społeczeństwie oraz nauka prawidłowych zachowań, zasad i reguł w komunikacji z innymi ludźmi ma początek w środowisku rodzinnym³⁴.

W rodzinie szczególnie ważne jest wychowanie przez bliskość, doświadczanie bezinteresowności, postawy obdarowywania innych własną osobą, obecnością, uwagą i służbą. Stawianie się bliskim wymaga ukierunkowanych, intencjonalnych działań, sprzyjających warunków oraz czasu. Jednocześnie niezbędne jest zachowanie przestrzeni na spontaniczność i swobodę³⁵. Budulcem więzi rodzinnych jest struktura rodzinna, przyjęte w niej role, współpraca w pełnieniu funkcji rodzinnych, wspólne prowadzenie domu i koordynowanie jego funkcjonowania. Treścią kontaktów rodzinnych i międzypokoleniowych jest wspieranie się, wykorzystanie zasobów indywidualnych i rodziny, wzajemne udzielanie sobie pomocy, sprawy dotyczące wychowania dzieci i autorytetu rodziców lub starszego pokolenia³⁶. Trwanie w relacjach rodzinnych daje poczucie bezpieczeństwa jej członkom, a także kształtuje więzi emocjonalne. „Dzięki właściwym relacjom dokonuje się wprowadzanie w świat wartości i budowanie tożsamości dzieci”³⁷. Rdzeniem relacji rodzinnych jest miłość, ofiarowanie siebie samego jako daru dla innych i przyjęcie drugiego człowieka jako daru dla nas samych. To miłość jest kategorią, do której odwołuje się proces rodzinnego wychowania. „Wychowanie przez miłość to wzajemne wsparcie, współczucie i przejaw życia, którego istotę i celowość cechuje właśnie miłość”³⁸.

2.2. Wychowanie społeczne w edukacji przedszkolnej i szkolnej

Dla rozwoju społecznego wiek szkolny jest drugą najważniejszą przestrzenią stojącą za środowiskiem rodzinnym. Z uwagi na charakter interakcji społecznych, w jakich dziecko uczestniczy w tym czasie, edukacja szkolna staje się ogromnym polem doświadczania różnorodności interakcji społecznych, wyboru postaw, autorytetów, stylów zachowań i wartości. Nowe role społeczne, np. ucznia, przewodniczącego, stawiają przed dorastającym dzieckiem dużo wymagań, którym sprostanie owocuje przemianami w osobowości. Każda sytuacja społeczna jest przez dzieci odbierana, analizowana, interpretowana i poddawana refleksji. Efektem tego jest budowanie

³⁴ Por. A. Popielska, *Psychologiczne skutki izolacji społecznej wynikające z pandemii wirusa Sars-cov-2 wśród młodzieży w wieku ponadpodstawowym*, dz. cyt., s. 254.

³⁵ Por. G. Godawa *Pedagogia bliskości międzyludzkiej*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2024, s. 24.

³⁶ Por. tamże, s. 59.

³⁷ J. Siewora, *Rodzina jako świadek wartości w okresie pandemii. Szkic aksjologiczny* [w:] „Roczniki Pedagogiczne” 13 (2021) nr 2, s. 94.

³⁸ K. Plutecka, *O miłości rodzicielskiej* [w:] K. Plutecka, A. Gagat-Matuła (red.), *Wspomaganie rozwoju dzieci zagrożonych marginalizacją w środowisku rodzinnym. Konteksty teoretyczne i praktyczne rozwiązań*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2023, s. 16.

pojęć społecznych³⁹. Nie wystarczy samo przekazywanie wiedzy o człowieku jako osobie, nie wystarczy zdobywanie wiedzy na temat reguł, praw i zakazów panujących w społeczeństwach. Niezbędne jest świadome wprowadzanie dziecka w życie wspólnotowe, w którym może doświadczać siebie dzięki odniesieniom do innych osób⁴⁰.

Szkoła i rodzina spotykają się ze sobą na polu edukacji i są dwoma uzupełniającymi się środowiskami wychowawczymi. Nauczyciel, planując i realizując nauczanie i wychowanie, zawsze powinien uwzględniać współpracę z rodzicami. To szansa na uzupełnienie oddziaływania wychowawczego domu rodzinnego, aby w optymalny sposób wspierać i budować rozwój dziecka. Szkoła może pomóc, gdy środowisko rodzinne z różnych przyczyn nie spełnia funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Im wcześniej wprowadzi się oddziaływania profilaktyczne i naprawcze, tym większe prawdopodobieństwo, że rozwój uczniów będzie przebiegał prawidłowo. Sami rodzice mogą przejawiać różne postawy i zachowania wobec nauczycieli, mogą zrzucać na nich odpowiedzialność za niewłaściwe postępowanie swojego dziecka. „Nauczyciel powinien potrafić przekonać rodzica o tym, że zależy mu na dobru dziecka i nawiązać indywidualną współpracę. Za organizację i przebieg tej współpracy odpowiada nauczyciel. Rezultaty kształcenia dziecka w dużej mierze zależą od umiejętności nawiązania dobrej relacji z rodzicami”⁴¹.

W kontekście dzisiejszych przemian polityczno-kulturowych miejsce, w którym dzieci nabywają kompetencje interpersonalne i społeczne, rozrasta się do skali makro. We współczesnej szkole uczniowie spotykają się z rówieśnikami z innych krajów i kultur, stąd edukacja europejska jest aktualnie uznawana za ważną kwestię w procesie integracji europejskiej. Jednym z najważniejszych jej zadań jest zbudowanie trwałych podstaw społeczno-kulturowych, ma stanowić gruntowne przygotowanie do życia w wielokulturowym społeczeństwie, „ma dawać możliwości korzystania z tych swobód, jakie gwarantuje Unia Europejska (swobodny przepływ osób, dóbr, usług i kapitału). Należy podkreślić, że edukacja europejska to również pielęgnowanie tradycji i wartości uniwersalnych, charakterystycznych dla społeczeństw demokratycznych i dla całej kultury europejskiej. Stąd też w edukacji europejskiej baczna uwagę zwraca się na akcentowanie tożsamości narodowej, poszanowanie praw człowieka oraz kształtowanie postaw obywatelskich, ale również na szacunek dla wspólnych korzeni i tradycji, jakimi są chrześcijaństwo, filozofia grecka oraz prawo rzymskie”⁴².

³⁹ Por. A. Popielska, *Psychologiczne skutki izolacji społecznej wynikające z pandemii wirusa Sars-cov-2 wśród młodzieży w wieku ponadpodstawowym*, dz. cyt., s. 254.

⁴⁰ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań*, dz. cyt., s. 174.

⁴¹ B. Jakimiuk, *Praca nauczyciela jako obszar budowania relacji interpersonalnych* [w:] „Szkoła – Zawód – Praca” (2016) nr 11, s. 122.

⁴² A. Włoch, *Edukacja europejska: założenia, perspektywy, funkcje społeczne: krytyczne spojrzenie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, s. 9.

Podstawa Programowa... w kontekście wychowania społecznego dzieci w wieku przedszkolnym wyznacza następujące zadania:

- „Współdziałanie z rodzicami, różnymi środowiskami, organizacjami i instytucjami, uznanymi przez rodziców za źródło istotnych wartości, na rzecz tworzenia warunków umożliwiających rozwój tożsamości dziecka.
- Kreowanie, wspólnie z wymienionymi podmiotami, sytuacji prowadzących do poznania przez dziecko wartości i norm społecznych, których źródłem jest rodzina, grupa w przedszkolu, inne dorosłe osoby, w tym osoby starsze, oraz rozwijania zachowań wynikających z wartości możliwych do zrozumienia na tym etapie rozwoju”⁴³.

Podstawa Programowa... dotycząca edukacji przedszkolnej opisuje kompetencje, które dziecko powinno posiadać, by uzyskać gotowość szkolną. Wychowaniu społecznemu poświęca się osobny obszar opisany w powyższym dokumencie. Dziecko kończące przedszkole:

- „przejawia poczucie własnej wartości jako osoby, wyraża szacunek wobec innych osób i przestrzegając tych wartości, nawiązuje relacje rówieśnicze;
- odczuwa i wyjaśnia swoją przynależność do rodziny, narodu, grupy przedszkolnej, grupy chłopców, grupy dziewczynek oraz innych grup, np. grupy teatralnej, grupy sportowej;
- posługuje się swoim imieniem, nazwiskiem, adresem;
- używa zwrotów grzecznościowych podczas powitania, pożegnania, sytuacji wymagającej przeproszenia i przyjęcia konsekwencji swojego zachowania;
- ocenia swoje zachowanie w kontekście podjętych czynności i zadań oraz przyjętych norm grupowych; przyjmuje, respektuje i tworzy zasady zabawy w grupie, współdziała z dziećmi w zabawie, pracach użytecznych, podczas odpoczynku;
- nazywa i rozpoznaje wartości związane z umiejętnościami i zachowaniami społecznymi, np. szacunek do dzieci i dorosłych, szacunek do ojczyzny, życzliwość okazywana dzieciom i dorosłym – obowiązkowość, przyjaźń, radość;
- respektuje prawa i obowiązki swoje oraz innych osób, zwracając uwagę na ich indywidualne potrzeby;
- obdarza uwagę inne dzieci i osoby dorosłe;

⁴³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Poz. 356. Załącznik nr 1.

- komunikuje się z dziećmi i osobami dorosłymi, wykorzystując komunikaty werbalne i pozawerbalne; wyraża swoje oczekiwania społeczne wobec innego dziecka, grupy⁴⁴.

Kolejnym etapem kształcenia ogólnego jest edukacja w szkole podstawowej. W zakresie wychowania społecznego wyznacza ona następujące zadania:

- „wprowadzanie uczniów w świat wartości, w tym ofiarności, współpracy, solidarności, altruizmu, patriotyzmu i szacunku dla tradycji, wskazywanie wzorców postępowania i budowanie relacji społecznych, sprzyjających bezpiecznemu rozwojowi ucznia (rodzina, przyjaciele);
- wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej;
- kształtowanie postawy otwartej wobec świata i innych ludzi, aktywności w życiu społecznym oraz odpowiedzialności za zbiorowość⁴⁵.

Kształcenie i wychowanie w szkole podstawowej, liceum i technikum powinno sprzyjać „rozwijaniu postaw obywatelskich, patriotycznych i społecznych uczniów. Zadaniem szkoły jest wzmacnianie poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do historii i tradycji narodowych, przygotowanie i zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym do angażowania się w wolontariat [...]. Duże znaczenie dla rozwoju młodego człowieka oraz jego sukcesów w dorosłym życiu ma nabywanie kompetencji społecznych takich jak komunikacja i współpraca w grupie, w tym w środowiskach wirtualnych, udział w projektach zespołowych lub indywidualnych oraz organizacja i zarządzanie projektami⁴⁶. Najważniejsze umiejętności rozwijane w ramach kształcenia ogólnego w szkole podstawowej dotyczące nabywania kompetencji społecznych, to:

- „rozwiązywanie problemów, również z wykorzystaniem technik mediacyjnych;
- praca w zespole i społeczna aktywność;
- aktywny udział w życiu kulturalnym szkoły, środowiska lokalnego oraz kraju⁴⁷.

W procesie kształcenia ogólnego szkoła ponadpodstawowa kształtuje u uczniów „postawy sprzyjające ich dalszemu rozwojowi indywidualnemu i społecznemu, takie jak: uczciwość, wiarygodność, odpowiedzialność, wytrwałość, poczucie własnej wartości, szacunek dla innych ludzi, ciekawość poznawcza, kreatywność,

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Poz. 356. Załącznik nr 2, pkt. 1, 2, 11.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, pkt. 5, 6, 7.

przedsiębiorczość, kultura osobista, gotowość do uczestnictwa w kulturze, podejmowania inicjatyw oraz do pracy zespołowej. W rozwoju społecznym bardzo ważne jest kształtowanie postawy obywatelskiej, postawy poszanowania tradycji i kultury własnego narodu, a także postawy poszanowania dla innych kultur i tradycji”⁴⁸.

2.3. Środowisko rówieśnicze w ujęciu przynależności do grup i wspólnot

Każdy człowiek przynależy do różnych grup, organizacji i społeczności, mniej lub bardziej formalnych, terytorialnych, zawodowych, sąsiedzkich, itd. Zbiór ludzi można traktować jako grupę, kiedy oprócz interakcji oraz uznawania wspólnych wartości i świadomości bycia grupą w grę wchodzi wewnętrzne ustrukturuowanie grupy. Grupą, w której kształtuje się dziecko, jest środowisko rówieśnicze, sąsiedztwo, wspólnoty wyznaniowe, grupy hobbyistyczne, podwórkowe, ale też struktury formalne, jak: klasa, szkoła, parafia, kluby sportowe, drużyny harcerskie, wspólnoty religijne, grupy zawodowe, koła naukowe. Interakcje między członkami grup zachodzą „wedle stałych wzorów”, a pozycje i role są ze sobą powiązane⁴⁹. Dzięki przebywaniu w różnych grupach dziecko, młodzież i dorosły człowiek nabywają kompetencje społeczne, uczą się komunikować, współpracować, integrować i udzielać się innym.

Stopień spójności grupy jest „wypadkową wszystkich działających na jej członków sił, które skłaniają ich do pozostawania w grupie. Z punktu widzenia jednostki można wskazać dwa rodzaje motywacji skłaniających ludzi do bycia razem i wspólnego podejmowania różnych działań. Jednym z nich jest wzajemna atrakcyjność członków, której odzwierciedleniem jest struktura socjometryczna grupy. Drugim korzyści i satysfakcje, jakie wynikać mogą z członkostwa w grupie w postaci na przykład wzrostu własnego prestiżu bądź sprawniejszego działania i łatwiejszego osiągnięcia celu uważanego za ważny”⁵⁰. Panujące w grupach stosunki osobowe i niewyspecjalizowane kontakty sprawiają, że przebywanie w nich zaspokaja podstawowe potrzeby emocjonalne i psychologiczne człowieka: poczucie koleżeństwa, bycia lubianym, akceptowanym, pozwala czuć się bezpiecznie i zapewnia ogólne, dobre samopoczucie⁵¹.

„Najbardziej charakterystyczną cechą ludzkiej osobowości i specyficznie ludzkim sposobem istnienia w świecie jest wielocząstkowość – zespalanie w jedną, mniej lub bardziej zintegrowaną, strukturę istotnych części osobowości spotkanych

⁴⁸ Tamże, III etap edukacyjny: branżowa szkoła I stopnia dla uczniów będących absolwentami ośmioletniej szkoły podstawowej.

⁴⁹ Por. B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 187.

⁵⁰ Tamże, s. 192–193.

⁵¹ Por. tamże, s. 193.

ludzi, spotkanych bezpośrednio lub w dziełach”⁵². Przynależność do grup, wspólnot, struktur społecznych jest dla jednostki źródłem ubogacenia, pod warunkiem, że grupa nie jest środowiskiem destrukcyjnym. Członkowie grup, w tym szczególnie autorytety stają się pojedynczej osoby zasobem do budowania własnej tożsamości.

Grupa nie tylko daje kompetencje społeczne, ale przede wszystkim jest buforem wsparcia dla jednostki i miejscem dawania wsparcia innym. Wejście w grupę i sposób przyjęcia przez członków danej struktury są dla każdej osoby bardzo ważne. Wpływa to na jego dobrostan psychiczny, a także na poziom społecznego przystosowania w przyszłości. Dzieci, które nie posiadają przyjaciół, mogą doświadczyć intensywnego poczucia samotności, krzywdy, mają niższe poczucie własnej wartości oraz mogą wykazywać oznaki depresji. Przyjaźń pozwala na wspólne przeżywanie doświadczanych emocji oraz zapewnia wsparcie emocjonalne. „Dzieci, które nie zbudowały z nikim przyjaźni, są narażone na wystąpienie u nich problemów emocjonalnych, mają deficyty w umiejętnościach społecznych oraz rozwijają je z opóźnieniem, mają trudności w radzeniu sobie z konfliktami, w przystosowaniu się do szkoły, a także osiągają niższe wyniki w obszarze edukacji”⁵³.

Do czerpania z bogactwa, które daje grupa czy wspólnota, nie wystarczy jedynie przynależność. To, że dana struktura społeczna czy sytuacja niosą potencjał edukacyjny, nie oznacza jednak, że zostanie on wykorzystany. Potrzebna jest do tego chęć uczenia się, motywacja, poczucie charyzmatu czy podążanie za autorytetem. W przypadku uczenia się nieformalnego, zachodzącego przy okazji działań w różnych małych grupach, chodzi o otwartość na nowe doświadczenia, o „niezamykanie się na tę możliwość, że w wyniku danej interakcji coś może się we mnie zmienić”⁵⁴.

W grupach formalnych, pozaszkolnych dzieci i młodzież mają większe szanse na rozwijanie kompetencji społecznych ze względu na jasno stawiane cele, znane wszystkim członkom wartości, zasady, egzekwowanie wymagań i stosowanie różnych systemów motywacyjnych. Przykładem tego może być przynależność do grupy skautów, która realizuje zadania wpisujące się we współczesne rozumienie edukacji międzykulturowej, oparte na ogólnych zasadach Prawa skautowego, które zakłada szacunek do innych i współpracę z nimi w duchu braterstwa, solidarności i tolerancji⁵⁵. Samokształcenie dokonuje się poprzez współdziałanie wszystkich następujących elementów: „przysiężenie i prawo skautowe; uczenie przez działanie; rozwój osobisty; system zastępowy; wsparcie dorosłych; symbolikę; przyrodę;

⁵² K. Czerwiński, *Edukacja w perspektywie inkontrologii. Spotkanie jako kategoria pedagogiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021, s. 199.

⁵³ A. Popielska, *Psychologiczne skutki izolacji społecznej wynikające z pandemii wirusa Sars-cov-2 wśród młodzieży w wieku ponadpodstawowym*, dz. cyt., s. 255.

⁵⁴ K. Czerwiński, *Edukacja w perspektywie inkontrologii*, dz. cyt., s. 201.

⁵⁵ Por. P. Grzybowski, K. Marszałek, *Skauting i harcerstwo a idea międzykulturowości i edukacji w warunkach zróżnicowania kulturowego* [w:] „Edukacja Międzykulturowa” 22 (2023) nr 3, s. 195.

zaangażowanie w służbę dla społeczności, wędrówka własną ścieżką, w swoim tempie, braterstwo/siostrzeństwo z innymi, połączenie ze światem”⁵⁶.

3. Inicjatywy społeczne jako narzędzie rozwoju postaw społecznościowych

Bez wrażliwości emocjonalnej i społecznej funkcjonowanie człowieka byłoby bezbarwne i puste, a życie społeczne stałoby się jedynie areną walki o zaspokojenie tylko indywidualnych potrzeb. „Mimo naporu trudnych emocji, odczuwanego bólu empatyzowania z innymi w społeczeństwie, wrażliwe przeżywanie tworzy bogaty, piękny, pełny, twórczy i niezwykły świat”⁵⁷. Wśród wielu kompetencji społecznych wyróżnia się też umiejętność i zdolność do udziału w inicjatywach społecznych, takich jak: wolontariat, zbiórki na rzecz innych, udział w projektach, kampaniach, programach społecznych.

Jedną z najważniejszych korzyści inicjatyw społecznych jest współpraca ludzi wokół dobra wspólnego lub dobra drugiego człowieka, zdolność do rozwiązywania problemów, takich jak ubóstwo, nierówności społeczne, zagrożenia dla środowiska. Poprzez koncentrację na konkretach inicjatywy społeczne wypełniają luki pozostawione przez działania rządów i sektora prywatnego. Odgrywają też ważną funkcję w budowaniu silniejszych i mocniej zintegrowanych społeczności. Angażowanie ludzi w działania na rzecz dobra wspólnego wzmacnia więzi społeczne i poczucie przynależności, a także promuje solidarność, empatię i odpowiedzialność za środowisko, w którym żyjemy.

Inicjatywy społeczne oparte są na spotkaniu i współpracy ludzi wokół pewnej wartości, które ma na celu rozwiązanie problemów społecznych i wprowadzenie pozytywnych zmian w społeczeństwie. Spotkanie nasycone emocjami, ukierunkowane na wartości, daje możliwość „przewyższenia siebie”⁵⁸, by działać na rzecz innych, często w postawie bezinteresowności lub innych wartości nagradzających. Przekazywanie takich postaw młodym uczestnikom inicjatyw społecznych powoduje rozwijanie ich motywacji, satysfakcji i poczucia sensu w służbie dla drugiego człowieka.

Zachowania ukierunkowane na realizację celów pozaosobistych zabiegają przede wszystkim o dobro innych ludzi, pragnąc uchronić ich przed tym, co mogłoby dobru temu szkodzić. Zachowania prospołeczne przybierają charakter „zachowań allocentrycznych bądź socjocentrycznych. Pierwsze podporządkowane są interesom konkretnych osób, a drugie interesom określonych grup społecznych, instytucji,

⁵⁶ World Scout Bureau, *The Essential Characteristics of Scouting*, Geneva 2019, s. 16.

⁵⁷ B. Gulla, *Wrażliwość człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Kraków 2021, s. 169.

⁵⁸ Por. K. Czerwiński, *Edukacja w perspektywie inkontrologii*, dz. cyt., s. 199.

organizacji, stowarzyszeń”⁵⁹. Wśród motywów podejmowania inicjatyw społecznych należy wziąć pod uwagę normę wzajemności, zgodnie z którą ludzie postępują tak, jak inni postępowali wobec nich. Pomaganie komuś może być traktowane jako gwarancja, że w razie potrzeby ktoś inny udzieli pomocy. Wyciągnięcie do kogoś pomocnej dłoni łagodzi dyskomfort związany z przyglądaniem się cudzemu nieszczęściu, które wywołuje niepokój i napięcie. Pomaganie może być również nagradzające, gdyż pozwala zdobyć uznanie i gratyfikację. „Podejmując decyzję o pomocy, człowiek kalkuluje ewentualne wiążące się z tym straty i zyski. Jego chęć udzielenia pomocy zmniejsza się w przypadku wysokich kosztów, na przykład, gdy rezultatem działania na rzecz innych jest ból lub zażenowanie. Wzrasta natomiast w przypadku wysokich zysków, na przykład, gdy efektem udzielenia pomocy są pochwały ze strony otoczenia lub świadomość skuteczności własnego działania”⁶⁰.

Zachowania prospołeczne są uwarunkowane czynnikami osobowościowymi i sytuacyjnymi, mogą zahamować lub nasilić tendencję do niesienia pomocy. Ludzie altruistyczni wykazują większą gotowość do przychodzenia z pomocą innym. Osobowość takiego typu można rozwijać u dzieci przez wzmacnianie pozytywne, gdy okazują innym pomoc i wskazują zachowania pomocne, które mogłyby stanowić wzór do naśladowania dla innych, pamiętając przy tym, że często mężczyźni są bardziej skłonni pomagać w sposób heroiczny i rycerski, a kobiety wybierają formy pomocy wymagające długotrwałych poświęceń i wyrzeczeń⁶¹.

4. Empatia i altruizm jako postawa wysoko rozwiniętych kompetencji społecznych

Wysoko rozwinięte kompetencje społeczne charakteryzują człowieka, który „aktywnie rozwija swoje potencjalności i efektywnie działa, korzystając z posiadanej wiedzy i umiejętności, wpływa na otaczającą go rzeczywistość i jednocześnie zmienia siebie”⁶². Oceniając funkcjonowanie społeczne, należy zwrócić uwagę przede wszystkim na skuteczność i adekwatność zachowania w danego typu sytuacjach społecznych, a także na status socjometryczny, satysfakcję z relacji z innymi, osiągnięte rezultaty społeczne (np. szacunek innych, autorytet), wpływ wywierany na innych i inicjatywę wykazywaną w kontaktach z innymi, realizację własnych pomysłów i kreowanie pożądanego wizerunku osobistego, inicjowanie kontaktu

⁵⁹ I. Żeber-Dzikowska, *Potrzeby wychowawcze, socjalne i edukacyjne w rozwijaniu świadomości w zakresie kształtowania postaw prospołecznych uczniów* [w:] „Studia Geographica” 6 (2014), s. 134.

⁶⁰ Tamże, s. 138–139.

⁶¹ Por. tamże.

⁶² A. Popławska, *Nauczyciel jako kreator przestrzeni edukacyjnej wspierającej rozwój kompetencji podmiotowych dziecka* [w:] S. Guz, M. Centner-Guz, I. Zwierzchowska (red.), *W trosce o rozwój i wczesną edukację dziecka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2015, s. 168.

i podtrzymywanie długotrwałych oraz satysfakcjonujących relacji interpersonalnych, radzenie sobie z konfliktami interpersonalnymi, angażowanie innych do sprawnej współpracy, negocjowanie i egzekwowanie wspólnych ustaleń, identyfikowanie i opieranie się presji oraz manipulacjom ze strony innych⁶³.

Działanie wynikające z empatii i altruizmu stanowią przejaw wysokich kompetencji społecznych w stosunku do drugiego człowieka. Empatia to emocjonalne współbrzmienie z inną osobą, polegająca na przyjmowaniu jej perspektywy poznawczej. Osoba empatyczna odczuwa podobne emocje jak ta obserwowana oraz inne emocje, które motywują ją do pomocy i działania mającego na celu poprawę sytuacji cierpiącego. Empatia sprzyja też rozumieniu czyjegoś stanowiska, decyzji, dokonywanych wyborów, przekonań, nawet jeśli empatyzujący ich nie podziela⁶⁴.

W rozwijaniu empatii ważną rolę odgrywają doświadczenia indywidualne, obejmujące procesy wychowania i socjalizacji oraz rozwoju osobistego. Rodzice i nauczyciele, objaśniający dziecku sytuację i przeżycia innych osób oraz zachęcający do współczującej pomocy, sprzyjają rozwojowi empatii. Dziecko doskonali wnioskowanie o zjawiskach psychicznych innych osób, współodczuwa ich przeżycia, potrafi je oddzielić od własnych emocji, poznaje intencje, motywy i potrafi określić przyczynowość zachowań. Równocześnie poznaje i rozumie złożone zjawiska świata społecznego, obserwuje interakcje, wzajemne relacje, coraz lepiej rozumiejąc innych ludzi. Poznawczy aspekt empatii wymaga wyjścia poza wyłączną perspektywę własnej osoby, skupienia uwagi na innym człowieku, jego przeżyciach i motywach działania. Rozwinięta empatia czyni człowieka sprawnie i adekwatnie funkcjonującą jednostką, która potrafi doświadczenia emocjonalne przekuć na działanie na rzecz dobra drugiego człowieka⁶⁵.

Altruizm to doniosła forma kompetencji społecznych, która dotyczy bezinteresownych zachowań jednostki na rzecz innych ludzi. Osoba postępująca altruistycznie nie oczekuje gratyfikacji, wynagrodzenia zewnętrznego, a nawet uznania społecznego czy wsparcia moralnego. „Obecnie altruizm rozumie się jako: postawę całkowicie bezinteresownej troski o dobro innych ludzi, a w przypadku kolizji dobra własnego i cudzego – jako tendencję, skłonność do realizacji tego ostatniego; jest to postawa przeciwstawna egoizmowi”⁶⁶. Altruizm jest działaniem wyrażającym miłości bliźniego, nawet kosztem własnych wyrzeczeń, a więc z narażeniem się na różne formy straty np. czasu, energii, dóbr materialnych i ponoszeniem konsekwencji.

Istnieje wiele sytuacji, w których młode pokolenie wykazuje i rozwija postawy altruizmu. Niesienie innym pomocy lub wsparcia możliwe jest w wielu sferach

⁶³ Por. K.A. Knopp, *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Kraków 2013, s. 1–2.

⁶⁴ Por. B. Gulla *Wrażliwość człowieka*, dz. cyt., s. 101–102.

⁶⁵ Por. tamże, s. 102–103.

⁶⁶ I. Żeber-Dzikowska, *Potrzeby wychowawcze*, dz. cyt., s. 134.

i środowiskach, szczególnie przejawia się w środowisku rodzinnym wobec rodzeństwa, rodziców, a także w grupach rówieśniczych i inicjatywach społecznych. Przykładem takich zachowań jest np.: opiekowanie się dziećmi, robienie zakupów; wykonywanie czynności zaspokajania głodu i pragnienia innych osób, udzielanie pomocy w czasie choroby lub nagłego wypadku; przekazywanie ważnych wiadomości; obrona drugiego przed naruszeniem przynależnych mu praw; podtrzymywanie na duchu i dodawaniu otuchy; okazywanie serdeczności, współczucia i przyjaźni. Altruistą bywa nie tylko ten, „kto ma do zaoferowania komuś coś wymiernego, jak pieniądze lub oddanie się mu kosztem utraty własnej energii, zdrowia i czasu, lecz również ten, kto nie szczędzi innym swej serdeczności, uczuć przyjaźni i wyrozumiałości; przynosi mu pociechę i ukojenie; jest siewcą pogody ducha i źródłem wiary w godność człowieka; interesuje się sprawami innych ludzi i jest gotów ich wysłuchać”⁶⁷.

Podsumowanie

Powyższe studium doprowadza ostatecznie do następujących wniosków. Osamotnienie to stan psychicznej i często fizycznej izolacji, który szczególnie dla dzieci i młodzieży ma destrukcyjne skutki. Jego przyczyny wynikają z różnorodnych zaburzeń społecznych i zmieniają się w spiralę, która niepowstrzymana na czas, będzie zataczać szersze kręgi, powodując dalsze trudności społeczne i cierpienie, zarówno samej jednostki, jak i jej otoczenia. Dlatego też, aby zapobiec temu zjawisku, potrzeba uważności na to, co jest trudne dla dziecka w kontekście kontaktów interpersonalnych, a następnie szybkich i właściwych reakcji na zaistniałe trudności.

Kolejną ważnym aspektem w rozwijaniu postaw otwartości na społeczeństwo są dobre, ciepłe relacje, jakimi dziecko otoczone jest w najbliższym środowisku, a które następnie samodzielnie tworzy w relacjach rówieśniczych.

Dalej potrzeba współpracy szkoły i domu rodzinnego. Nieodzowną rolę odgrywa zaangażowanie nauczycieli w rozwijanie kompetencji społecznych młodego pokolenia, siła oddziaływania i zaangażowania małych grup, wspólnot i inicjatyw społecznych. Wspólne działania, wartości, cele budują tych, którzy razem pokonują kryzysy, szukają rozwiązań, podejmują trud dialogu i współpracy. Szczególną wagę należy przyłożyć do spotkań w realnej rzeczywistości, do celebrowania wspólnych chwil i podejmowania wspólnych działań, w których młody człowiek będzie kształcił postawy bezinteresowności i znajdzie wartość tworzenia i utrzymywania relacji z innymi.

⁶⁷ Tamże, s. 134-135.

Streszczenie

Poczucie doświadczenia samotności przez małe dzieci i nastolatków pojawia się jako problem społeczny ze źródłami, dynamiką i konsekwencjami na tle społecznym i trybem wychowania dzieci. Stosuje się szeroki zakres definicji, aby pokazać różnorodność i przyczyny zaburzeń społecznych, na które narażone jest młode pokolenie. Autorzy wskazują na zdrowe relacje rodzinne, edukację przedszkolną i szkolną, przynależność do różnych grup i społeczności, a także udział w inicjatywach społecznych jako czynniki prowadzące do rozwoju kompetencji społecznych u dzieci i młodzieży. Wreszcie empatia i altruizm są uznawane za cechy charakteryzujące wysokie kompetencje społeczne.

Słowa kluczowe: altruizm, empatia, wykluczenie, role rodzinne, Hikikomori, samotność, nieśmiałość, kompetencje społeczne, inicjatywy społeczne, niepokoje społeczne, fobia społeczna, odrzucenie społeczne, ulepszenie społeczne, wychowanie społeczne, wychowanie społeczne, wychowywanie społeczne.

Summary

From loneliness to giving. Difficulties and development in purchasing children's social competences.

The feeling of loneliness experienced by young children and adolescents emerges as a social issue with its sources, dynamics and consequences in the social background and the mode of the upbringing of children. A wide range of definitions is brought together to show the diversity and the causes of social disorders that the young generation is exposed to. The authors point to healthy family relations, pre-school and school education, belonging to various groups and communities as well as taking part in social initiatives as the meaningful factors leading to the development of social competence in children and adolescents. Finally, empathy and altruism are recognised as the traits characterizing high social competence.

Keywords: altruism, empathy, exclusion, family roles, Hikikomori, loneliness, shyness, social competence, social initiatives, social maladjustment, social phobia, social rejection, social upbringing,

Riassunto

Dalla solitudine al „dare”. Difficoltà e sviluppo nell'acquisto di composizioni sociali dei bambini.

Un senso di esperienza di solitudine da parte di bambini e adolescenti appare come un problema sociale con fonti, dinamiche e conseguenze sul background sociale e sul modo di allevare i bambini. Una vasta gamma di definizioni viene utilizzata per mostrare la diversità e le cause dei disturbi sociali a cui è esposta la giovane generazione. Gli autori indicano relazioni familiari sane, istruzione pre -scuola e scolastica, appartenenti a vari gruppi e comunità, nonché la partecipazione alle iniziative sociali come fattori che portano allo sviluppo della competenza sociale in bambini e adolescenti. Infine, l'empatia e l'altruismo sono riconosciuti come caratteristiche che caratterizzano l'elevata competenza sociale.

Parole chiave: altruismo, empatia, esclusione, ruoli familiari, hikikomori, solitudine, timidezza, competenze sociali, iniziative sociali, disordini sociali, fobie sociali, rifiuto sociale, miglioramento sociale, educazione sociale, educazione sociale, educazione sociale.

Bibliografia

- Ackermann-Stoletzky K., *Introwertyzm. Cicha moc*, Wydawnictwo W drodze, Poznań 2019.
- Buksa Ł., *Fonoholizm i profilaktyka uzależnienia od smartfona u dzieci i młodzieży*, „Zeszyty Prasoznawcze” 66 (2023) nr 1, s. 77–90.
- Czerwiński K., *Edukacja w perspektywie inkontrologii. Spotkanie jako kategoria pedagogiczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021.
- Dołęga Z., *Samotność młodzieży – analiza teoretyczna i studia empiryczne*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2023.
- Głąbiński J., *Formacja osoby w kontekście społecznym. Krytyczna analiza wybranych materiałów dydaktycznych do nauczania religii w gimnazjum i liceum powstałych w Polsce po 2001 roku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2019.
- Godawa G., *Pedagogia bliskości międzyludzkiej*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2024.
- Grzybowski P., Marszałek K., *Skauting i harcerstwo a idea międzykulturowości i edukacji w warunkach zróżnicowania kulturowego*, „Edukacja Międzykulturowa” 22 (2023) nr 3, s. 195–207.
- Gulla B., *Wrażliwość człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, Kraków 2021.
- Heller W., Janiak A., Jankowska-Zajączkowska K., *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych*, Wydawca Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2012.
- IANs, *Smartphone use can hamper mental wellbeing in young adults*, w: <https://www.thestatesman.com/lifestyle/health/hamper-mental-wellbeing-young1503071993.html/amp> (dostęp 5.06.2024).
- Jakimiuk B., *Praca nauczyciela jako obszar budowania relacji interpersonalnych*, „Szkoła – Zawód – Praca” (2016) nr 11, s. 118–128.
- Jan Paweł II, *Adhortacja Pastores dabo vobis*, Watykan 1992.
- Jan Paweł II, *Encyklika Fides et ratio*, Watykan 1998.
- Jankowiak B., *Konflikt między rodzicami jako czynnik ryzyka nieprzystosowania dzieci i młodzieży*, „Studia Edukacyjne” (2015) nr 36, s. 165–178.
- Klimczak W., Kubiński G., Sikora-Wiśniewska E., *Wykluczenie społeczne w Polsce. Wybrane zagadnienia*, Exante Wydawnictwo Naukowe, Wrocław 2017.
- Knopp K.A., *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Kraków 2013.
- Kożuchowski K., *Ramowa analiza problemów dotyczących małżeństwa i rodziny*, w: M. Grabowski (red.), *Kryzys rodziny. Diagnoza, rozwiązania, profilaktyka*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2019, s. 33–52.

- Masłowska M., Aondo-Akaa G., *Samodzielność i nieśmiałość młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym w procesie działań teatroterapeutycznych*, „Studia de Cultura” 11 (2019) nr 2, s. 139–151.
- Mróz M., *Obraz i wsparcie dziecka nieśmiałego w percepcji nauczycieli edukacji przedszkolnej*, Biblioteka Narodowa, Nowy Dwór Mazowiecki 2019.
- Osewska E., *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, Kraków 2020.
- Plutecka K., *O miłości rodzicielskiej*, w: K. Plutecka, A. Gagat-Matuła (red.), *Wspomaganie rozwoju dzieci zagrożonych marginalizacją w środowisku rodzinnym. Konteksty teoretyczne i praktyczne rozwiązania*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2023, s. 15–28.
- Popielska A., *Psychologiczne skutki izolacji społecznej wynikające z pandemii wirusa Sars-cov-2 wśród młodzieży w wieku ponadpodstawowym*, „Społeczeństwo, Edukacja, Język” 16 (2022), s. 241–267.
- Potoczek A., *Fobia społeczna – zarys koncepcji zaburzenia*, „Psychiatria Polska” 2005, tom XXXIX, numer 4, s. 630–635.
- Pufal-Struzik I., *Poczucie odmienności i osamotnienia u dzieci zdolnych*, „Psychologiczne Zeszyty Naukowe” (2017) nr 2, s. 55–72.
- Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2008.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*, w: <https://www.gov.pl/web/edukacja/rozporzadzenie-ministra-edukacji-narodowej-z-dnia-14-lutego-2017-r-w-sprawie-podstawy-programowej-wychowania-przedszkolnego-oraz-podstawy-programowej-ksztalcenia-ogolnego-dla-szkoly-podstawowej-w-tym-dla-uczniow-z-niepelnosprawnoscia-intelektualna-w-stop> (dostęp 2.07.2024).
- Saitō T., *Hikikomori. Adolescence without End*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2013.
- Sarnowski P., Dominiak R., *Wycofanie społeczne w dobie pandemii Covid-19: stary problem – nowe ofiary*, „Kultura i Wychowanie” 19 (2021) nr 1, s. 25–40.
- Siewora J., *Rodzina jako świadek wartości w okresie pandemii. Szkic aksjologiczny*, „Roczniki Pedagogiczne” 13 (2021) nr 2, s. 91–106.
- Siuta J., *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2015.
- Skibicka-Piechna A., *Rola i kompetencje nauczyciela w pracy z uczniem niedostosowanym społecznie*, „Społeczeństwo, Edukacja, Język” 16/22 (2022), s. 157–168.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.

- Sztobryn-Giercuszkiewicz J., Stecz P., *Hikikomori – współcześni pustelnicy?*, „Akademicki Informator Osób Niepełnosprawnych” (2018) nr 001(6), Wydawca Biuro ds. Osób Niepełnosprawnych Politechniki Łódzkiej, Łódź 2018, s. 10–25.
- Włoch A., *Edukacja europejska: założenia, perspektywy, funkcje społeczne: krytyczne spojrzenie*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016.
- World Scout Bureau, *The Essential Characteristics of Scouting*, Geneva 2019.
- Zawisza E., Lubińska-Bogacka M., *Empatia jako filar rozwoju społecznego dziecka. Różnice w rozwoju kompetencji społecznych u dziewcząt i chłopców*, w: S. Kowal (red.), *Przygotowanie do wykonywania zawodu nauczyciela: w stronę edukacji spersonalizowanej*, Wydawnictwo internetowe e-bookowo, Będzin 2015, s. 185–198.
- Zbyrad T., *Wykluczenie społeczne a wykluczenie medialne*, „Studia Sociologica” 5 (2013) nr 1, s. 96–107.
- Zeber-Dzikowska I., *Potrzeby wychowawcze, socjalne i edukacyjne w rozwijaniu świadomości w zakresie kształtowania postaw prospołecznych uczniów*, „Studia Geographica” 6 (2014), s. 133–162.
- Zukiewicz A., *Wprowadzenie do ontologii pracy społecznej. Odniesienia do społeczno-pedagogicznej refleksji Heleny Radlińskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2009.

O autorach

s. Aneta Światłoń – Służebniczka ze Zgromadzenia Sióstr Służebniczek NMP NP, pedagog przedszkolny i wczesnoszkolny, oligofrenopedagog, redaktor i współautorka „Edmundowego Przedszkola”, bibliodramatysta. Obecnie dyrektor i wychowawca w przedszkolu w Krakowie. Obszary zainteresowań: praca z grupą, rozwój kreatywności i modlitwa w ruchu z zaangażowaniem całego ciała.

ks. Szczepan Szpoton CM – dr, adiunkt w Katedrze Bioetyki Teologicznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Prowadzi badania w zakresie bioetyki i teologii moralnej. Kontakt: szczepan.szpoton@upjp2.edu.pl.